

РЕЛІГІЙНИЙ МОДЕРНІЗМ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА БАГРЯНОГО І ВАСИЛЯ СТУСА

Хоча сучасна секулярна доба характеризується радше ігнорацією релігійної проблематики, Іван Багряний (1906-1963) і Василь Стус (1933-1985) жили у світі, знаком якого є слова Ф. Ніцше «Бог мертвий». «Я не віруючий», — каже про себе Андрій Чумак у багрянівському «Саду Гетсиманському» (4, 230). А Стус навіть має власну версію ніцшеанського “Gott ist tot”:

Немає Господа на цій землі:
Не стерпів Бог, з-перед очей тікає,
Аби не бачити нелюдських кривд,
Диявольських тортур і окрутенства.

Новий бог «почвар і люті» прагне

помалу неба
Додолу опускати, аби світ
Безнебим став. Вітчизною шалених
Катованих катів. Пан-Бог — помер (10, 75).

За таких умов, як спостеріг М. Гайдеггер, людина не стає атеїстом. Навпаки, вона починає особливо активно шукати Бога.

Ці обидва письменники не є винятком з цього правила. Їхні думки були важливою віхою в новітній історії української духовності. Вони належали до течії релігійного модернізму, «нової релігійності» (Д. Бонгеффер) — філософського, соціально-етичного варіанту християнської догматики.

"Новорелігійний" ландшафт структурує абсентеїзм, метафізичне сирітство: «Перед Богом та з Богом ми живемо без Бога» (6, 264). Відкидається можливість чудес, провидіння та загробного життя. За таких умов людина змушена покладати надію на інших людей та на саму себе, стаючи тим самим на місце Бога (звісно, що відважитися на це може тільки особлива людина в особливих умовах). Людина знайшла в самій собі ті моральні основи свободи та відповідальності, які вона раніше шукала в Бозі.

Традиційна мораль відкидається, бо «нова релігійність» виступає як антитеза традиціоналізму. Мораль — соціальні вимоги, життя в конкретних обставинах: при необхідності треба «принести марний принцип в жертву плідному компромісу» (6, 28).

Знищення духовної сфери переносить всі людські сили в поцейбіччя, звідси секуляризованість цього напрямку християнства, внесеність в повсякденне життя.

У сфері «нової релігійності» ідеалом виступає не всесилий Бог, а людина-Христос, яка «допомагає [нам] не через свою всемогутність, а через свою слабкість, свої страждання» (6, 264). Гефсиманія — топос приреченості на страждання, яке виніс залишений Богом Син Людський. Для Христа це єдиний

шлях залишитися в людському існуванні. Природньо, що саме страждання вважається сенсом життя, людським «призначенням».

Вдаючись до опору своєму страху, малодухості, віруючий кориться зовнішнім обставинам, примирюється з долею: «...Я навчився найнеймовірніше вважати ймовірним і з *sacrificium intellectus* приймати те, чого я не можу змінити» (6, 93).

Ми порівняємо світоглядні системи Багряного і Стуса на цих рівнях, спробуємо визначити їх авторські особливості та віднайти причини цих розбіжностей. Перш за все треба зазначити універсалізм, екуменічність цієї богошукацької традиції: стусівська дорога до Бога — «вседорога» (10, 110). З біблійними реаліями в ній сусідують: у Багряного — ліберальна протестантська теологія і ментальність українського бароко; у Стуса — буддизм («За читанням Ясунарі Кавабати»), поганство («Накликання дощу»), містицизм («Дивлюсь на тебе — і не пізнаю...»).

Подивімося, яким же уявляє Бога ця метафізична система. Хоча на перший погляд багрянівські тексти трохи не атеїстичні, неявні пласти тексту того ж «Людина біжить над прірвою» стверджують інше. Не з'являючись виразно, Бог присутній «за кадром», поступово «легалізуючи» своє існування. На надприродній провід вказує й така лексія: «Він (головний персонаж Максим Колот — М. Б.) йшов непритомний просто по замінованому шляху, а якась невидима рука вела його поміж смертельними точками. Часом він інстинктивно зупинявся перед тонкою дротяною дугою, що стирчала з землі перед самісінькими ногами, дивився на неї якийсь час, поки до свідомости доходило значення цього явища, а тоді завертав набік» (2, 273). Витиснутий зі світу, такий Бог є не хазяїном, а партнером, співтворцем людини. Він сприяє сильним у їхньому становленні. Але найбільше він проявляється через людей, їхні добрі відносини.

Для Стуса ідеї Божого гніву й Божого виховання — реальність:

Це ти мене береш,
Неначе грудку сирової глини, —
І місиш, мнеш і пальцями всіма
Формуєш образ, щоб не задарма
Іще один кавалок з України
Сподобивсь тверді (10, 98).

Складні, трагічні відносини з Богом — значна частина його переживань. Покора Божій руці, звертання до нього із проханням сил для опору, терпіння чи мсти, а чи з докором за негідне життя — такий спектр його молитов чи роздумів.

Принциповою, визначальною відмінністю мислення цих авторів є сприйняття страждання. Обидва прагнуть реабілітувати муки, виправдати їх. У Багряного вони дають змогу подолати власну слабкість, зневіру. Стус також підкреслює їх творчий потенціал: вони несуть очищення, «прозорість душі» (10, 98); підносячи над суєтою, повертають людині внутрішню гармонію.

Але більше того, — Багряний апологізує страждання. Воно несе сходження до божеських висот, освідомлену віру і людей, а тим самим — у Бога. На відміну від цього, у Стуса відсутня чітка позиція щодо телеології страждання. Поряд із перевагами він наголошує на абсурдності мук (образ віртуального, неіснуючого ката у поезії «Я знав майже напевно...»), на тому, що муки ведуть у божевілля й відчай:

Усевитончуваний біль —

Із краю і на край,

Ступай у паділ божевіль,

До відчаю рушай (10, 77), а звідси правильною реакцією на нечестя світу є смерть («Потоки»).

Така постава відбивається на антиноміях опір/покора й життя/смерть, архітектонічному ідеалі, суб'єкті метафізичного світу та ставленні до людей. Очевидно, що від розуміння страждання залежатиме й реакція на нього — спротив, резистанс чи покора, терпіння. Творчість Багряного сповнена активного, енергійного ставлення до життя. Тому він наголошує на опорі, подоланні мук, самозміцненні з їх допомогою: «Для мене, що прийшов у світ між свій народ не для того, щоб від нього утікати, — така теорія («мистецтва для мистецтва» — М. Б.) не годиться. ...ціла нація не може утекти... Решта приречена лишитися, борюкатися, творити власну історію, боротися в світі із цілим світом. Я теж лишаюсь» (1, 586). Ставлячи виконання політичних завдань однією з цілей красного письменства, Багряний використовує жанр агітки («Антон Біда — герой труда»), прагнучи найбільшого впливу на громадську думку (пісні, п'єси, памфлети, публіцистичність художніх творів). Але, якщо в поемах «Вандея», «Мечоносці», «Гуляй-Поле», «Антон Біда — герой труда» та ін. він кликав до встановлення справедливості за допомогою меча, то головні персонажі його прозових творів долають життєві випробування силою духу. Винятки — вбивство Григорієм Многогрішним майора Медвина («Тигролови») та зрадника отця Якова Андрієм Чумаком («Сад Гетсиманський»), але й там месники спочатку перемагають катів духовною й фізичною вищістю: «Він (майор — М. Б.) бив межі ті очі, намагаючись їх геть повибивати. Він був уже хотів їх повиштрикувати, та не подужав сам, бо той диявол мав голяфську силу, навіть підплилий кров'ю, навіть в рядні ношений. Перше вони могли повалити його лише вчотирьох, але виштрикувати очі при свідках... Та й не вистачало в нього на те нервів» (5, 32). В «Огненному колі» єдиний знищений Петром «ворог» виявляється Атою, його нареченою. А в тексті «Людина біжить над прірвою» Максим Колот протиставляючись двом ворожим арміям, навіть відмовляється від ненависті й помсти, що в бійні другої світової війни взагалі було подвигом віри. Колота утримує або безвихідь, або фізична нездатність здійснити самосуд. Таким чином, тексти Багряного демонструють перехід від покори до спротиву, який проявляється перш за все в подоланні смерті.

У Стуса ж уникання, відчуження від мук викликає бажання втечі від життя:

І зважитись боротися, щоб жити,
І зважитись померти, щоби жить? (9, 90).

І якщо спочатку він просить сили для спротиву й мсти («Боже, не лютості — лютості...»), то після ситуації вибору віддає перевагу покорі:

Так мудро нас страждання піднесло
Понад плавбою і понад добою:
Пускай на воду зламане весло
І стань, уже безпам'ятний — собою (10, 78),

причинами якої виступають необхідність і Божа воля:

— Слава, Боже,
за пургу заметільну,
скоро холод руки мої скує.
Я відчула
Волю Твою всесильну.
Я вступаю, Боже,
В царство Твоє (10, 112).

Таким чином, на противагу багрянівській версії, «нова релігійність» Василя Стуса має на увазі сходження від резистансу до покорі.

Страждання також переплетене із антиномією життя/смерть. Для Багряного воно включає в себе заперечення бунту: противники «для нього зникли, як і все з ними, перекреслені і скинені з рахунку» (2, 112) та суїциду. Його ландшафт «нової релігійності» структурований кількома версіями смерті як виходу із цейтноту війни, які поступово спростовуються в процесі самоствердження. Його герої знаходять підкріплення своєї віри в велич людини, існування в ній божественного початку. І тоді необхідність відмови від смерті набуває характеру суворого наказу. Конtrarгументами виступають: відкидання героїчності смерті та наголос на унікальній, єдиній «справжності» життя: «...душа, агонізуючи, марила зовсім... не найбільшими шедеврами мистецтва... вона марила... Життям!» (2, 222).

Метою життя «під натиском всього пекла» стає самоформування, «динамічне становлення» (Ф.Ніцше). Багрянний проголошує антибіологізм та підкорення самого життя. Вперше в Україні на антибіологізмі зробив акцент М. Хвильовий, який для відрізнєння біологізму філософії життя від його українського аналогу висунув термін «романтика вітаїзму». Про незаперечний вплив ідей М. Хвильового на І. Багряного свідчить епізод з «Саду Гетсиманського»: «Це був Микола Хвильовий. Бог, на якого Андрій молився з усіма своїми товаришами. ... Цей маленький чоловік ще до знайомства був провідною зорею його молодості, а день, коли Андрій з ним познайомився, був найщасливішим днем у його житті» (4, 167).

Через те, що герой веде духовну війну, його перемога — в мужності залишатися живим, у протистоянні смерті. Безсумнівно — в ситуації єдиним

виходом є трагічний стоїцизм, бо для багрянівських протагоністів фізична і духовна смерть — речі однопорядкові. Загинути, віддатися смерті — значить зрадити Бога. Не вмирати — значить стверджувати віру в Христа. В такий спосіб Багрянний розгортає типові для філософії екзистенціалізму ідеї, де Da-sein Г. Гегеля («зараз-буття» — ідея особи як гвинтика, піщинки) протиставляється Jetzt-sein М. Гайдеггера («тут-буття» — самоцінність особистості).

Цьому протистоянню в тексті «Людина біжить над прірвою» відповідають два типи світогляду: «хробачина філософія» Соломона (викладача діамату, ergo — шанувальника Гегеля) та «нова релігійність» Максима Колота. Здегуманізованій нівеляції Da-sein «нова релігійність» протиставляє вважання мертвим того, хто неспроможний світові продемонструвати свої ідеї, переконання. Натомість стверджується цінність мене самого, моїх ідей: «Одиниця попереду! ... Одиницею попереду йшов Микола, ... а за ним-от мала йти решта — безліч одиниць і нулів, що й становитимуть в купі з ним «общее число» (2, 83).

Стус вважає ціллю життя покуту, очищення («О, що то — єдність душ?...»), шлях до себе, проникнення у власну душу. Як і герої Багряного, він хоче продовжитися в сині. Виховані екзистенціалістичною філософією, обидва автори сприймають життя як ситуацію вибору, відповідальність за який несе сама людина. Проте корінним розходженням з Багряним є стусівський комплекс Гамлета — уникання життя. Він докоряє за негідне життя Богові й матері, вважає його карою, а землю — тимчасовим пристановищем («За читанням Ясунарі Кавабати»). Повнотою існування він вважає самогубство або життя без бажань, втрату індивідуальності. Нічого подібного немає у Багряного: життя треба переживати, воно — найвища цінність на світі.

Унікаючи життя, Стус рефлексує смертю. На протилежність Багряному, для якого смерть — падіння й тотальне небуття, він вважає її волею Божою, стверджує, що вона несе прозріння, злет. Він навіть чекає її, як радості й втіхи:

...зібрані принукою заброди
Чи не справіку п'ють Господній гнів.
Стоять, мов кволі тіні, проти лиха,
Аби спізнати: смерть — то справжня втіха (10, 95).

Тут постає питання про архітектонічний ідеал цих концепцій. Для Багряного мука — спосіб наслідування Христа. Як уже зазначалося, в системі «нової релігійності» Христос — «тільки... людина. Самотня, боса, простоволоса. В рубищі, в ганчір'ї, з натрудженими, побитими ногами, всіма забута й покинута — поставлена над безоднею. Людина, яку ніхто не може врятувати» (2, 169). В повісті «Розгром» він виступає прикладом з першого погляду абсурдної, але єдино справжньої духовної перемоги: «Христос виграв саме тому й тільки тому, що власною смертю навіки довів власну правоту» (3, 64). У творчості Багряного образ Христа розгорнуто ще в «Саду Гетсиманському». Саме Гетсиманія як початок трьох страдницьких днів

структурує роман. Епізоди Христосівського життя вказують на власний стан його персонажів. Звісно, що саме «самотній, босий, простоволосий» Христос був гранично близький багрянівським героям-страдникам. Смертельну втому Максима («Людина біжить над прірвою») передає образ: «Руки йому було наче прибито до землі...» (2, 208).

В заключному внутрішньому діалозі Колот опиняється в товаристві Соломона та Санька Печенізького, які прозоро нагадують розбійників по обидва боки розп'ятого Христа. Відчувається надбання нової свідомості. Це й дає йому змогу досягти справжнього, поцейбічного, людського щастя. Причому віра в Бога приходить через віру в людину. Але це не просто внутрішнє торжество за хвилину до смерті, це воскресіння до життя, відкриття переповненості світу життям. «Голгофа» Максима Колота демонструє, що торжество смерті неспроможне вбити в людині людський початок. «Хода по струні від його серця до дому» говорить і про прагнення відновлення, набуття ним довгожданої цілісності, бо в його душі істина народжується в хаосі. Його становлення - узгодження двох тенденцій: примирення і бунту. Максимів шлях глибоких протиріч знаходить закінчення в терпимості, вистражданому праві на прийняття всього, що сприяє зв'язку людини з Абсолютом.

Стусівський ідеал — це наслідування не Христа, а Люцифера, повторення його шляху:

Ця Богом послана Голгофа
Веде у паділ, не до зір (10, 101).

Кожен текст стає люциферичним дійством, де всі поняття розуміються у зворотному сенсі: впасти = піднятися, любов = ненависть. Наголошується велич падіння. В такому ключі народження внутрішнього бога йде через деперсоналізацію душі, а людина сприймає себе мікросвітом — частиною макросвіту.

Ця ідея розвивається в дуже складній системі просторових образів. Марно шукати в цих текстах цілісної картини; вони — суперечливе поєднання східної містики і сюрреалістичного герметизму. Проте спробуймо віднайти в них загальні або хоча б повторювані думки. Стусів герой залишений не тільки Богом і світом, а й простором: «Немає світу. Я існую сам» (10, 127). Він брав участь у перетворенні світу і зазнав поразки: «з семи небес упав сторч головою» (10, 127). Подібно до врубелівського Демона чи Прометея, він страждає, а його муки — Божа воля і кара. Як Каїн чи Агасфер, він не має місця у всесвіті:

Як то сниться мені земля,
На якій лиш ночую!
Як мені небеса болять,
Коли я їх не чую (10, 88).

У нього відсутня тришарова градація світу (небо/земля/пекло); «упавши сторч головою», він вважає «вседорогу до Бога» «всеспадною» (10, 110), небо — проваллям, землю — півсвітом. На землі він є лише кочівником, гостем.

Містком до теозису є смерть. Стус пов'язує її з судним днем, злетом, пробудженням. У багатьох текстах її символізує смертоносне світло, яке несе прозріння:

Смерть — то вище зір, життя — пониже пекла.
Свій простір пристрасті шаленством розгордь.
(...)
А твій суремний дух, що довірявся лірі,
У галактичнім сні довершує політ (110, 136).

Так відбудеться зустріч: герой відмовиться від свого «я» і зіллється з нівраною.

Зрозуміло, що відмінною буде в цих системах і ідея особистості. Обидва автори визнають, що найвища цінність для людини — бути собою, що ціль життя — проникнення у власну душу, сковородинівське самопізнання. Однак однією з вісьових ідей Багряного є ствердження людської гідності. Метафізична вакансія змушує його героїв зайняти місце Бога, шукати його проявів у внутрішньому світі. Наприклад, текст «Людина біжить над прірвою» — побудова власного всесвіту Максима Колота. Головний герой — абсолютний центр нарації, всі події залежать від нього та впливають на зміну внутрішнього стану. Центризм Колота зумовлює смислову вторинність інших персонажів; вони з'являються в тексті залежно від їх причетності та ролі в духовному зростанні Максима. Особистісність ґрунтується на індивідуальності його сприйняття: спогади, мрії, асоціації (дитинство, друзі, випадки з життя). Реальність і тілесність сприйняття сягають аж до рівня фізіології: окрім опису зорових чи слухових вражень, автор використовує його нюх (постійні вказівки на запахи) та навіть дотик: темрява «слизька, ... намацальна й вагома» (7, 173).

Однією з форм прояву внутрішніх сил стає гумор та іронія. Колот постає «носієм «альпіністичної психіки» (Г. Башляр), котра передбачає в момент появи метафізичного жаху інтенсифікацію його зворотного полюса — іронії, трансформацію дійсності трагічного абсурду в комічну дійсність» (11, 35). А. Бергсон виділяє у сміхові психічні особливості комічного та іманентні чинники особи, яка сміється. Він вважає головними віхами комічного механістичність, сталість, спотворення ідеалу, приречене еволюційною силою суспільства на вдосконалення. Що ж до суб'єкта сміху, то тут головними характеристиками є відстороненість, зверхність; різновид суспільного жесту; захист від іншого, дивного, незвичайного, самодостатність особи. На наш погляд, саме ці захисні функції відсторонення та самодостатності виконує сміх у житті Колота. Через реалізацію того, що живе в ньому, Колот сам себе формує. Його життя — результат активізації віталістичної енергії, яка виходить за межі інстинкту і є тим метафізичним стрижнем, котрий тримає на собі світ у добу «смерті Бога». Духовною перемогою героїв Багряного є хриstopодібність, яка виражається у самотановленні за допомогою страждання.

Василь Стус не протиставляє людину й природу. Для нього богоподібність — злиття зі всесвітом, яке виражається у втраті

індивідуальності. Хоча він, як ми казали вище, й прагне «свого простору пристрасті», однак народження бога в людині відбувається через смерть, через «прозорість душі», тобто перехід у несвідоме.

Тепер проаналізуймо сприйняття цими митцями людських відносин. «Нова релігійність» Івана Багряного має на увазі опертя на людей. Якщо в «Тигроловах» розгортається думка, що так як світ цивілізації залишений Богом, то тайга — обраний Творцем край, і саме тут, серед огрому сонця та дикої природи, герой знаходить заспокоєння і сили для життя, то в романі «Людина біжить над прірвою» центр уваги повністю переноситься на віру в людей. Їх реакція на його прохання зігриває в ньому надію чи вбиває її. Максима підтримує людське співчуття, усмішка, добре слова та, навпаки, байдужість для нього рівнозначна вбивству. Для нього, як і для Стуса, втрата іншими подоби Божої, себто людяності, є найбільшою трагедією.

Однак Василь Стус, погоджуючись із необхідністю практичної допомоги іншим, тяжіє до автономності людської одиниці:

Віддати іншому свою любов —

То справжній егоїзм.

То вже наполовину бути мертвим (9, 30).

Не вірить він і в біблійну концепцію «одного тіла» (Бут. 1:27):

...жодному з нас не вдасться

Бути одночасно собою

І кимось іншим.

(...)

Нас двоє.

Завше двоє (9, 51).

У даній розвідці ми розглянули особливості релігійного модернізму значних митців української літератури ХХ століття Івана Багряного і Василя Стуса. Їхнє вчення було проаналізоване на таких рівнях: постать Бога, проблема страждання, антиномії опір/покора та життя/смерть, архітектонічний ідеал, особистість та ставлення до інших. Було встановлено, що їх версії «нової релігійності», належачи до спільного філософського підґрунтя (філософії життя та екзистенціалізму), мають серйозні розбіжності. Так, відмінним є розуміння телеології страждання (Багряний — сходження до Бога, Стус — божевілля та відчай), вибору опір/покора (Багряний — резистанс, Стус — терпіння), сприйняття життя й смерті (Багряний — обожнення життя й негачія смерті, Стус — уникання життя й рефлексія смертю, чекання її), архітектонічного ідеалу (Багряний — Христос, Стус — Люцифер), особистості (Багряний — торжество віталістичної енергії, Стус — стирання межі між особистістю й природою, втрата індивідуальності).

Принциповим розходженням тут є протилежне ставлення цих авторів до страждання. Спробуємо з'ясувати причину цієї розбіжності. Її можна вбачати у життєвому шляху даних митців. На перший погляд, їхні страдницькі дороги все ж відрізнялися: хоча обидва двічі були під слідством і на засланні зазнали

погроз, знущань і принижень, облудних обвинувачень і доносів, «заробивши» на слідстві: Багрянний — сухоти, Стус — виразку шлунку, проте Багрянний «дихнув свіжого повітря» 20-х, був звільнений з-під слідства війною, та й з 1941 по 1963 роки жив в умовах відносної волі, в той час як Стус перебував у задушливій «тюрмі народів» все життя, а з другого арешту почав втрачати надію на визволення.

Але, на нашу думку, таке припущення невірне. Як і стусівські, багрянівські муки ніколи не припинялися: його розчарування було сильнішим, бо він на власні очі бачив потоптання ідеалів «червінкової революції», його протест проти слідства був відкритим і зухвалим, а вірші — не менш реакційними (збірка «Золотий бумеранг»). Та й «вільним» його життя з 1941 року назвати неможливо: під час наступу радянських військ ним «цікавилася» НКВС, 1944 року він щасливо уник есесівського розстрілу, з 1945 по 1950 року тікав від «Комитета за возвращение на родину», та навіть і в діаспорі, практично не виходивши з лікарень, постійно зазнавав диверсій, тиску, знущань з боку комуністичних агентів і своїх товаришів-діаспорян.

Тому вважаємо, що головною причиною відмінного ставлення до мук є особиста вдача митців. Як зауважив І. Дзюба, Стус — поет, який «за рутиною буденщини бачить трагічні бездоння незбагненого, дошукується неможливої відповіді на вічні запитання і застрашений відпочатковою абсурдністю буття перед очима смерті, хоча й може дивитися на них стоїчно» (курсив наш — М. Б.) (8, 4). З іншого боку, В. Гришко дав таку характеристику етосу Багряного: «Людина, головною людською прикметою якої було те, що найкраще можна було б окреслити поняттям «жива людина», в найістотнішому розумінні слова «жива» (7, 3). Його відрізняла «глибока віра ... в те, що потворна советська дійсність ... не знищила й не знівечила людського й національного духа української підсоветської людини... навпаки — саме життя в системі й сама та система своєю ж діалектикою внутрішніх протиріч та закономірністю свого ж історичного розвитку неминуче перетворює нею ж виховані покоління людей у її ж ... живе заперечення» (7, 7-8). Тобто різниця тут у світосприйнятті як такому, в песимізмі, приреченості й екзистенціалістичному трагізмі Стуса й життєвості, «непереможному оптимізмі» Багряного.

На нашу думку, дослідження найглибших рівнів письменницького світогляду є одним з найефективніших шляхів літературознавчого дослідження.

Література.

1. Багрянний І. Думки про літературу // Золотий бумеранг. К.: Рада, 1999. — С. 582-596.
2. Багрянний І. Людина біжить над прірвою. К.: Радянський письменник, 1992. — 320 с.
3. Багрянний І. Розгром. Б. м.: Прометей, 1948. — 125 с.
4. Багрянний І. Сад Гетсиманський. К.: Дніпро, 1992. — 528 с.
5. Багрянний І. Тигролови. К.: Український письменник, 1999. — 216 с.

6. Бонхёффер Д. Сопротивление и покорность. М.: Прогресс, 1994. — 265 с.
7. Гришко В. Живий Багряний. Новий Ульм: Українські вісті, 1963. — 30 с.
8. Дзюба І. Різьбяр власного духу // Стус В. Під тягарем хреста. Львів: Каменяр, 1991. — С. 3-20.
9. Стус В. Зимові дерева. Брюссель: Література і мистецтво, 1970. — 206 с.
10. Стус В. Під тягарем хреста. Львів: Каменяр, 1991. — 159 с.
11. Хоменко Г. Юрій Яновський: танатологічна версія ранньої творчості. Харків: ХДПУ ім. Г. Сковороди, 1998. — 100 с.

Аннотация.

В данной статье автор исследует метафизический аспект творчества украинских писателей XX века — Ивана Багряного и Василя Стуса. Установлено, что они оба работали в сфере «новой религиозности» (Д. Бонхёффер) — социально-этическом направлении религиозного модернизма. Авторские версии этой концепции были проанализированы на таких уровнях: образ Бога, проблема страдания, антиномии сопротивление/покорность и жизнь/смерть, архитектурный идеал, личность и отношение к другим людям. Им показаны сходства и различия мировоззренческих систем этих авторов, где осевым является отношение к страданию, и сделана попытка найти причины этих расхождений в их биографии.